

- монастырях и приходских церквах... и прочего, к сему описанию относящегося / П. Плишкин. – М., 1879.
27. *Пресняков А. Е.* Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII–XV столетий / А. Е. Пресняков. – М., 1918.
 28. *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1913.
 29. *Раев М.* Преслав или Переяславец на Дунае? (Предварительные замечания об одном из возможных источников ПВЛ и его трансформации) / Михаил Раев. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – 2008. – Вип. 20. – С. 37-40.
 30. *Рыбаков Б. А.* Мир истории: начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
 31. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1988.
 32. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М., 1956.
 33. *Федотов Г. П.* Святые Древней Руси / Г. П. Федотов. – М., 2003.
 34. *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси 1200–1304 / Джон Феннел. – М., 1989.
 35. *Хвостов Д. И.* О знаменитости Переславля Залесского в древние и новые времена и Шестое Воскресенье в Переславле Залесском / Д. И. Хвостов. – СПб., 1820.
 36. *Шабульдо Ф. М.* Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.
 37. *Экземплярский А. В.* Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период / А. В. Экземплярский. – СПб., 1891. – Том II.

УДК 94 (477):930.2 = 411.21 «08/09»

Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X століттях

Краснікова Ольга

Краснікова Ольга. Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X століттях. Аналіз писемних джерел доби раннього середньовіччя про активність Київської Русі та Хозарського каганату в міжнародних економічних зв'язках IX–X століть чорноморськими торгівельними маршрутами. Найбільш активною була діяльність руських купців. Купці Хозарського каганату не приймали участі у торгівлі Чорним морем. Це надає підставу для висновку, що саме Київська Русь являла собою торгівельну державу, а зовнішня торгівля Хозарського каганату мала здебільшого транзитний характер.

Ключові слова: Хозарський каганат, Київська Русь, економічні зв'язки, чорноморська торгівля.

Красникова Ольга. Черноморская торговля Киевской Руси и Хазарского каганата в IX-X веках. Анализ письменных источников периода раннего средневековья об активности Киевской Руси и Хазарского каганата в международных экономических связях IX-X веков черноморскими торговыми маршрутами. Наиболее активной была деятельность русских купцов. Купцы Хазарского каганата не участвовали черноморской торговле. Это дает основание для вывода о том, что именно Киевская Русь представляла собой торговое государство, а внешняя торговля Хазарского каганата имела преимущественно транзитный характер.

Ключевые слова: Хазарский каганат, Киевская Русь, экономические связи, черноморская торговля.

Krasnikova Olga. The Black Sea trade Kievan Rus and the Khazar kaganate in IX-X centuries. Analysis of the written sources of early medieval period of activity of Kievan Rus and Khazar kaganate in international economic relations IX-X centuries the Black Sea trade routes. The most active was the activity of Russian merchants. The merchants of the Khazar kaganate did not participate the Black Sea trade. This gives grounds for the conclusion that Kievan Rus was a trade state, and foreign trade of the Khazar kaganate had mainly a transit character.

Keywords: Khazar Khanate, Kievan Rus, economic relations, Black Sea trade.

Докорінні зміни, що відбулися в IX–X століттях у розвитку країн Східної Європи, характеризуються поступовим занепадом Хозарського каганату та перетворенням Київської Русі після загибелі цього державного утворення на наймогутнішу державу Східної Європи. Зрозуміло, що згадані історичні явища були обумовлені низкою чинників, серед яких найбільш впливовими були ті, що являли собою економічну складову історичного розвитку названих держав. Зважаючи на те, що через територію Київської Русі та Хозарського каганату пролягали важливі торгівельні шляхи, які сполучали різні регіони Європи, а також забезпечували економічні зв'язки між країнами Європи та володіннями Арабського халіфату, участь цих держав у міжнародній торгівлі являє собою показник головних характеристик їх соціально-економічного розвитку протягом IX–X століть. При цьому належить мати на увазі ту обставину, що важливою водною артерією, через яку територією Східної Європи пролягали торгівельні маршрути у напрямках «івдень-північ» та «захід-схід», було Чорне море. Отже, вважаючи, що дана обставина значною мірою визначила подальший історичний розвиток України, означена нами проблематика й обумовлює актуальність запропонованої теми дослідження.

Грунтуючись на висловленому, ми визначили у якості мети даного дослідження аналіз економічної значності чорноморської торгівлі Київської Русі та Хозарського каганату в системі міжнародних економічних зв'язків IX-X століть. Досягнення цієї мети має відбутися через вирішення наступних завдань дослідження: визначення характеру впливу Хозарського каганату на чорноморську торгівлю; виявлення торгівельних маршрутів та головних напрямків торгівлі Чорним морем; надання характеристики обсягу і головних напрямків зовнішньої торгівлі Київської Русі Чорним морем; надання порівняльного аналізу активності участі у міжнародній торгівлі Чорним морем Київської Русі та Хозарського каганату.

В українській історичній науці визначена нами проблематика певною мірою відображена в наукових працях Володимира Кузовкова та Валерія Науменко присвячених, відповідно, дослідженню положення Хозарського каганату в системі міжнародних відносин VII–X століть [15], та хозарсько-візантійських взаємин у контексті забезпечення їх політичних інтересів на Кримському півострові [17]. Втім, повідомлення вчених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя про Чорне море і чорноморську торгівлю були предметом особливої уваги з боку українських арабістів, зокрема Вольфа Бейліса [5, с. 208-228; 6, с. 67-76] та його учня Віктора Крюкова [13, с. 169-178; 14, с. 12]. Вельми цінним уявляється також ґрунтовне дослідження Андрієм Ковалевським даних про етноісторичні процеси у Середньому Поволжі, що відображені у «Звіті» / رسالة / Ахмада ібн Фадлана, секретаря посольства халіфа ал-Муктадіра бі-ллахі (908-932 рр.), врядженого в 921 році до резиденції правителя Волзько-Камської Булгарії [10]. Адже в цьому дослідженні йдеться про регіон, який був транзитним центром Волзького торгівельного шляху, і, разом з цим, прилягав з півночі до того водного маршруту, яким товари чорноморського експорту транспортувалися до столиці Хозарського каганату. Отже, незважаючи на наявність в українській історичній науці досліджень, у яких відображена означена нами проблематика, наукові праці, де здійснено порівняльний аналіз звісток історичних писемних джерел про ступінь участі Київської Русі та Хозарського каганату у чорноморській торгівлі, відсутні.

Ще під час свого перебування у складі Західно-Тюркського каганату хозари створили військово-адміністративне об'єднання, очолюване правителем, званим *ǰabgu-hakan* [23, р. 754; 9, с. 109-110]. Після розпаду Західного Тюркського каганату, що відбувся в 658 році, Хозарська держава набула своєї незалежності, і розпочала експансію в західному напрямі. Розгромивши військово-політичний союз кочівників Північного Причорномор'я, відомий як «Велика Болгарія» / *παλαία Βοστανία* / [33, р. 545-546; 31, с. 503-504], хозари захопили землі, розташовані на захід від нижньої течії ріки Кубань, а саме степи Нижнього Подоння, Західного і Східного Приазов'я, Середнє Подонців'я. На заході володіння хозарів сягнули ріки Дністер [8, с. 109-116; 1, с. 86, 168-170]. В середині VIII

століття військо хозарського хакана Булана разом із болгарською ордою кутригурів захопило майже всю територію Кримського півострова, за винятком володінь Візантійської імперії в Південно-Західному Криму [2, с. 145-149; 3, с. 85-88]. Згідно з хозарськими писемними документами, на початок визначеної нами історичної доби під контролем Хозарського каганату перебували важливіші торгівельні центри, розташовані на південному узбережжі Кримського півострова та на Керченському півострові, а саме Балаклава, Мангуп, Алупка, Гурзуф, Алма, Сугдея, Керч [11, с. 108; 1, с. 384-385]. Особливе значення в міжнародній торгівлі мали міста Керч та Сугдея: через Керч пролягав торгівельний шлях від гирла Дніпра через візантійське місто Херсонес Таврійський до володінь Арабського халіфату, а Сугдея являла важливий центр збуту на експорт товарів, які вироблялися населенням Кримського півострова [4, с. 103-104; 7, с. 252]. Хозари опанували також торгівельні порти Таматарху та Фанагорію, розташовані на Таманському півострові [19, с. 48-49]. Саме стратегічна перевага Хозарського каганату на чорноморських торгівельних шляхах спричинила означення самого Чорного моря у творі —Книга шляхів і царств” / كِتَابِ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / арабського вченого другої половини IX століття Абу ал-Касима ‘Убайдаллаха ібн Хурдазбіга як —Море хозарів” / بَحْرُ الْخَزَرِ / [27, р. 105].

Дійсно, найважливіші чорноморські торгівельні маршрути пролягали саме від портів, які були підконтрольні Хозарському каганату. Зорема, згідно з даними, що містяться у творі арабського вченого XII століття Абу ‘Абдаллаха Мухаммада аш-Шаріф ал-Ідрісі —Розвага стомленого у мандрах по світу” / نَزْهَةٌ الْمُتَشَاتِقِ فِي إِخْتِرَاقِ الْأَفَاقِ /, із Таматархи починався морський торгівельний шлях, який пролягав на захід уздовж південного берегу Кримського півострова до міста Бутар, ототоженого з Феодосією, і надалі через порти Сугдея / سُلْطَانِيَّةِ /, Алушта / شَالُوسُطَةَ /, Ламбат / لِبَاضَةَ /, Партеніт / بَرْتَانَانِيَّتِي /, Горзувіти / غُرْزُوبِي /, Ялта / جَالِيَّةَ / і Корсунь / كَرْسُونَةَ / сягав володінь Візантії в Південно-Західному Криму. Після цього він спрямовувався уздовж північно-західного та західного узбережжя Чорного моря, і закінчувався у Константинополі [22, р. 909; 18, с. 148-149]. Про активне функціонування цього морського шляху свідчить повідомлення візантійського хронографа початку IX століття Феофана Сповідника про подорож морем імператора Юстиніан II (685-695, 705-711 рр.) із міста Фанагорія на захід уздовж південного узбережжя Кримського півострова до гирла ріки Дунай [33, р. 571]. Щодо іншого торгівельного шляху, який за даними, наведеними у творі арабського вченого середини X століття Абу ал-Хасана ‘Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас’уді —Золоті луки і родовища коштовностей” / مَرْوُجُ الزَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ /, пролягав уздовж східного узбережжя Чорного моря, то він сполучав місто Трапезунд / طَرَبَزَنْدَةَ / з країною касогів / كَشْكُ /, що входила до складу володінь Хозарського каганату [30, р. 46-47].

Експортні товари, що надходили із Візантійської імперії до портових міст, розташованих на берегах Керченської протоки, надалі

транспортувалися до столиці Хозарського каганату Азовським морем та рікою Доном через хозарське місто-фортецю Саркел до місця найбільшого зближення цієї ріки з Волгою. Зауважимо, що збудування названого міста-фортеці в 30-ті роки IX століття за допомогою візантійських інженерів поблизу від гирла лівої притоки Дону, річки Цимла задля забезпечення військово-політичної присутності Хозарського каганату в Середньому Подонні [12, с. 170-173; 19, с. 44-46], є свідченням значності даного торгівельного маршруту в економічному житті Хозарського каганату та Візантійської імперії. Від Переволоки товари візантійсько-чорноморського експорту за течією останньої постачалися до Атила [28, s. 146-147]. Саме цим річковим маршрутом від столиці Хозарського каганату до Азовського моря подорожували мусульманські купці із східно-кавказького торгівельного міста Дербент [33, p. 545].

Втім, найбільш активним дієвим компонентом функціонування торгівельних маршрутів у західній частині водного простору Чорного моря протягом IX-X століть була діяльність на них руських купців. Згідно з Ібн Хурдазбіхом, купці-руси / *التَّجَارُ الرُّوسُ* / транспортували Дніпровським торгівельним маршрутом — шкір [неначе] шовк” / *جُلُودُ الْخَزِّ* / , — шкіри чорних лисиць” / *جُلُودُ الثَّعَالِبِ السُّودِ* / , тобто хутра, а також мечі / *السُّيُوفِ* / , до володінь — правителя Візантії” / *صَاحِبِ الرُّومِ* / [27, p. 154-155]. Дійсно, візантійський автор середини IX століття, імператор Константин VII Багрянородний, повідомив про те, що руські купці плавали від гирла Дніпра Чорним морем у двох напрямках, а саме уздовж північного узбережжя Чорного моря на південний схід, до володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму, та через західно-чорноморське місто-порт Месембрію (сучасне місто Несебір в Болгарії) до столиці Візантійської імперії [12, с. 44-51; 24, p. 80-83]. На нашу думку, саме Константинополь являв собою торгівельний центр, до якого постачалася переважна більшість товарів традиційного експорту із Київської Русі. Згідно з повідомленнями, що містяться у творі —*Antapodosis*”, написаному близько 963 року єпископом Кремонським Ліутпрандом, саме в цьому місті візантійські митники здійснювали ревізії торгівельних кораблів, і знаходилися державні склади, в яких іноземні купці зберігали привезені ними товари [29, p. 273-339; 26, s. 63-64].

Підтвердженням даного міркування є текст русько-візантійської мирної угоди від 907 року, де містяться положення, які визначають правовий статус купців-русів у Константинополі. Тривалість їх пробування в даному місті виявляється із визначення у якості місця проживання цих купців частини будівель передмістя столиці Візантійської імперії, розташованих поблизу від церкви Святого Маманта, а також надання їм права протягом шести місяців одержувати —місячину”, тобто таку кількість продуктів харчування, якої мало вистачити на утримання кожного з них протягом одного місяця. Про зацікавленість уряду Візантійської імперії у надходженні на ринки Константинополя імпорту із Київської Русі свідчить надання права

купцям-русам право вільної торгівлі без сплати ними мита, а також його зобов'язання споряджати тих купців, які поверталися на батьківщину водним шляхом, провіантом та технічними приладами, а саме вітрилами, линвами, та кітвами [16, с. 16-19].

Чорноморська торгівля мала велике значення у зовнішніх економічних зв'язках Київської Русі. Дане міркування обґрунтовується тим, що протягом IX-XI століть, тобто на час найбільш активного функціонування торговельного шляху «із Варяг у Греки» нагромадження в Києві товарів чорноморсько-візантійського імпорту забезпечувалося діяльністю руських купців, що звалися «гречники». Значність їх діяльності виявляється із того факту, що вони були організовані в окрему торговельну корпорацію [21, с. 215-216].

Разом з цим, належить звернути увагу на майже цілковиту відсутність повідомлень писемних документів означеної історичної доби про діяльність хозарських купців на шляхах міжнародної торгівлі того часу. Лише у творі арабського вченого середини X століття Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, званому «Книга шляхів царств» / *كتاب المسالك الممالك* / у якості експортного товару, що був вироблений безпосередньо в Хозарії, згадується лише риб'ячий клей [34, р. 223]. Як відзначалося вище, товари візантійсько-чорноморського експорту, які транспортувалися торговельним шляхом Азовське море – ріка Дон – Переволока – ріка Волга – місто Атил, надходили до східної, торговельної частини столиці Хозарського каганату, званої «Хамліх» / *خَمْلِيح* /. Дане селище являло собою скупчення купецьких колоній. Але населення цих купецьких колоній складали мусульмани, християни, та язичники (руси і слов'яни), але аж ніяк не іудей-хозари [30, р. 11, 23; 34, р. 220-222]. Згідно з описаннями торговельних шляхів купців-русів та негоціантів міжнародної єврейської торговельної корпорації, званих «разанідами» / *الراذانية* / , Хамліх був лише транзитним центром, через який товари європейського експорту транспортувалися до володінь Арабського халіфату [27, р. 153-155; 20, с. 850, 857-861]. Щодо чорноморської торгівлі, то навіть до порту Трапезунд із контрольованого хозарами Прикубання товари постачалися купцями-касогами [30, р. 3].

Таким чином, згідно з даними писемних документів доби раннього середньовіччя, функціонування чорноморських торговельних маршрутів у IX-X століттях забезпечувалося активною діяльністю на них купців Київської Русі та Візантійської імперії. Відсутність повідомлень про участь у торгівлі Чорним морем купців із Хозарського каганату є свідченням необґрунтованості визнання деякими дослідниками Хозарського каганату за «торгівельну» державу [25, р. 111]. Виявляється, що такою була саме Київська Русь. На відміну від останньої, зовнішня торгівля Хозарського каганату, який контролював важливіші торговельні шляхи, що пролягали Чорним морем, мала транзитний характер, а прибуток від цієї торгівлі скарбниця даного державного утворення отримувала через стягнення мита з іноземних купців [32, р. 390].

Література

1. Артамонов М. И. История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Ленинград, 1962.
2. Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи / И. А. Баранов // Плиска – Преслав / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София, 1989. – Т. II: Прабългарската култура: материали от българо-съветската среща. Шумен, 1979. – С. 145-159.
3. Баранов И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII–X веков) / И. А. Баранов // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань, 1990. – С. 72 – 100.
4. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И. А. Баранов. – Киев, 1990.
5. Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII век) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель / В. М. Бейлис // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования 1982 года / [отв. ред. В. Т. Пашуто]. – Москва, 1984. – С. 208-228.
6. Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними / В. М. Бейлис // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века: межвузовский сборник научных трудов / [ред. В. Н. Королев]. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 67-76.
7. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.) / А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург, 1870.
8. Генинг В. Ф. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. – Москва, 1964.
9. История Агван Моисея Каганкатвацци, писателя X века / пер. с арм. К. Патканьян; неперемный секр. К. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1861.
10. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 годах: статьи, переводы и комментарии / А. П. Ковалевский; отв. ред. Б. А. Шрамко. – Харьков, 1956.
11. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / П. К. Коковцов. – Ленинград, 1932.
12. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий. Изд. 2-е, испр. / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – Москва, 1991.
13. Крюков В. Г. Арабська рання середньовічна географія про торговельне мореплавання на Чорному морі / В. Г. Крюков // Історичні і політологічні дослідження / [гол. ред. П. В. Добров]. – Донецьк, 2008. – № 1-2 (37-38). – С. 169-178.
14. Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату IX-X ст. про етноісторичні процеси на території України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / В. Г. Крюков. – Київ, 2010.
15. Кузовков В. В. Хозарський каганат в системі міжнародних відносин (VII–X століття): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – історія України / В. В. Кузовков. – Київ, 2004.
16. Литпис Руський за Іпатським списком / [від. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця] – Київ, 1989.
17. Науменко В. С. Таврика в контексті візантійсько-хозарських відносин: політико-адміністративний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – історія України / В. С. Науменко. – Київ, 2009.
18. Недков Б. България и съседните ѝ земи през XII век според “Географията” на Идриси / Б. Недков; коректор на арабския текст Динчер Халиджанов. – София, 1960.

19. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева; ред. Б. А. Рыбаков // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – Москва, 1967. – № 142.
20. *Пріцак Омелян.* Походження Русі / Омелян Пріцак; від. ред. Олекса Мишанич. – Т. II. – Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Київ, 2003.
21. *Томілович Л. В.* Наддніпрянська ланка торговельного шляху Схід – Захід в XIII – середині XVI ст. / Л. В. Томілович // *Vita Antiqua: Society of archaeology and antropology.* – Київ, 1999. – № 2. – С. 215-222.
22. *Al-Idrisi.* *Opus geographicum sive Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student* / [Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci; Una cum aliis ediderunt A. Bombasi, U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri]. – Neapoli – Romae, 1891. – Fascicle VIII. – Pp. 855-963.
23. *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis* / [editit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Secunda series. – Volum II. – Lugduni Batavorum, 1889.
24. *Buzantium.* An Introduction to East Roman Civilization / [edited by Norman H. Baynes]. – Oxford, 1948.
25. *Golden P. B.* *Khazar Studies: An historico-philological inquiry into the Origins of the Khazars* / by P. B. Golden. – Volume 1. – Budapest, 1980.
26. *Heyd W.* *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* / von Dr. Wilhelm Heyd. – Stuttgart und Gotta, 1879 – Band 1.
27. *Kitab al-Masalik wa'l Mamalik* (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // *Bibliotheca geographorum arabicorum* / [editit M. J. de Goeje]. – Pars VI. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1889.
28. *Lewicki T.* *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* / T. Lewicki; pod redakcja Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – T. I. – Wrocław – Kraków, 1956.
29. *Liutprandi.* *Antapodosis* // *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millessimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi* / [editit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925 – Tomus III. – P. 273-339.
30. *Maçoudi.* *Les Prairies d'or* / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // *Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux.* – Tome deuxième. – Paris, 1866.
31. *Marquart J.* *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940)* / von J. Marquart. – Leipzig, 1903.
32. *Opus geographicum auctore Ibn Haukal* (Abu 'I-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). *Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est Liber imaginis terrae*”. Edition secunda / [editit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers; primum edidit M. J. de Goeje. – Fascicle II. – Lugduni Batavorum, 1939.
33. *Theophanis Chronographia* / [ex recensione Joannis Classeni] // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / [editit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii]. – Volume I. – № 2. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1839.
34. *Viae regnorum.* *Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri* // *Bibliotheca geographorum arabicorum* / [editit M. J. de Goeje]. – Pars I. – Lugduni Batavorum, 1870.